

הרב אברהם חבצלת — הרב ישראל פלס מכון ירושלים

ממשיכי בעלי התוספות — תוספות גורניש

קבצי התוספות נערכו ע"י אחרוני בעלי התוספות, רבינו אליעזר מטוך, רבינו פרץ, המהר"ם מרוטנבורג ובתי מדרשיהם. בזה תמה גם נשלמה מלאכת מחשבת זו. תלמידי תלמידיהם המשיכו בדרך מעט אחרת שנודעה לימים כשיטת הפלפול: דיוקים בגפ"ת, בדברי המקשן והתרצן. לאו דווקא לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא אלא הבנת הסוגיא. חיבורים בסגנון זה נקראו "תוספות גורניש". בעל ה"שיטה מקובצת" בכתובות בהביאו מתוס' גורניש, מסביר: "ואני כותב לשון הקונטרסים לחדד התלמידים". שיטה זו התקבלה בי מדרשא, ועל כך יעידו גם העלים הבודדים שנתפרסמו ממסכת ב"מ, מהם עולה שחידושיהם של הפני יהושע, הצ"ח, מהר"ם שיף, החשק שלמה, ורבים מן האחרונים נמצאים כבר בחיבור זה, שלא הגיע לדפוס עד עתה.

חידושי תוס' גורניש למסכת יבמות נדפסו כבר בשנת שס"ח בונציה, עם שו"ת מהר"ם גלנטי, וע"פ כתב יד אחר — בש"ס מהדורת אל המקורות, י"ס תש"ך (הוספות עמ' כז-לח). חידושי מסכת בבא מציעא הופיעו בספר זכרון "נצר מטעי", י"ס — גייטסהעד תשנ"א, וכאן מדפיס הרב ליפשיץ שליט"א חלק ממסכת פסחים. על פי הכותרת: "תוספות גורניש", נראה שזה שמם, וכמה השערות נאמרו בדבר מקור שם זה¹. אכן, רבינו בצלאל אשכנזי המביאם תדיר בשטמ"ק מכנה אותם "קונטרסים", "תלמידי הר"י" או "גליון תוספות".

רבים נתחבטו בפשרם של "תוספות" אלו², ונביא רק את מסקנת אחד המחקרים האחרונים בענין זה: "...את הר"ם ביקשתי לזהות כר' מיישטרלין שהתווכח עם ר' זעלוקמן, ואת הריב"י כר' יעקב ב"ר יהודה וייל הוא המהרי"ו, והגעתי לכלל מסקנה שר' ידידיה גלנטי הדפיס חידושים של חכמי אשכנז מהמאה ה"ט". מסקנה זו בעינה עומדת³... "אם הרא"ף הוא ר' אהרן פאפנהיים, אחיו של ר' אייזיק שטיין בעל ההגהות לסמ"ג, הרי אפשר שהרי"ם אינו אלא ר' יעקב מרגליות, בן דורו של הרא"ף"⁴.

להלן נעמוד על זהותם של המשתתפים בעריכת קבצי תוספות אלו ומתוך כך יתברר טיבו של החיבור⁵:

מהרא"ף נזכר פעמים הרבה בחיבור שלפנינו ונראה שבישיבתו למדו הרבה מחכמי הדור, ואצל אחד מתלמידיו למד העורך. כמה דיבורים כאן חתומים: מהרא"פ. באחרים הוא נזכר: "כמו שהוכיח מהרא"ף והביא ראיה"⁶, "ובזה מיושב הקושי ממהרא"ף ז"ל"⁶,

1 ראה בהקדמת הרב ליפשיץ שליט"א.

2 "בעלי התוספות" מהד' רביעית מורחבת, י"ס תש"מ עמ' 757. ראה שם בהרחבה גם את סברות החוקרים שקדמוהו.

3 שם עמ' 758.

4 תולדותם של חכמים אלו — מתוך חיבור על "ממשיכי בעלי התוספות" הנמצא כעת בעריכה.

5 בכתה"י דף 55 ע"א.

6 שם 54 ע"ב.

מוריה, שנה שמונה עשרה, גליון ה—ו (רט—רי), ניסן תשנ"ב

"מצאתי בשם מהרא"ף ז"ל⁷. גם במסכת יבמות מובא מש"כ הר"ם בשם הרא"ף⁸, הר"ר אליעזר מפיר"ץ⁹, והר"ר אליעזר פירנא¹⁰.

קורות חייו של רבי **אליעזר פירנא** לוטות בערפל, על אף שהיו עשירים במעש¹¹. י"א¹² שהוא רבי אליעזר בן הקדוש ר' אפרים אשר ישב בא"י או בקרבתה עד שנת קל"ז לפחות. השערה זו דחוקה, שהרי לא שמענו על ישיבה בקפריסין בעת הזו. רבינו שמשון ב"ר שמואל מדורין, בעל קיצור המרדכי, מעיד: "ואני הכותב אכלתי פול לכן בפסח על שולחן הר"ר אליעזר פירנא ז"ל בעיר פמגושטא שנת קי"ט לפ"י¹³. בשנת קי"ט כבר היה אפוא מהרא"ף תלמיד חכם בעל שיעור קומה, אשר הסתמכו עליו בהלכה ורשמו את מנהגיו. מסתבר שבקפריסין ישב זמן לא רב וסמוך לאחר מכן חזר לאשכנז ושם הקים את ישיבתו ולפיכך קשה לקבל את ההשערה הנ"ל, שבמשך כעשרים שנה שהה בקפריסין (או בא"י).

מהר"ז הוא רבינו ישראל ב"ר יואל, המכונה רבי זוסלין. באחת מתשובותיו הוא אף חותם: ישראל ב"ר יואל זיסלן¹³*. חיבורו החשוב הוא תוספות אלפסי, שהיה בידי חכמי אשכנז, מהרי"ל, תרומת הדשן וחבריהם¹⁴. בעת פרעות "המוות השחור" בשנים קח-קט שהה בערפורט ושם קונן על קהילות אשכנז וחכמיהן¹⁵.

מהר"ר זוסלין היה אולי גדול הדור. עכ"פ חיבור זה, תוספות גורניש, נקרא לעיתים על שמו. השיטה מקובצת בכתובות בב"ק ובב"מ מביא הרבה מן החיבור שלפנינו. לעיתים קוראו "קונטרסים" ולעיתים "תלמידי הר"ר ישראל" או "תלמידי הר"י". אמנם פלא הוא שחיבור גדול בכמות ורב באיכות כמו זה מיוחס לחכם שעד עתה "לא שמענו אודותיו כלום"¹⁶, אבל נקווה לסקור את מפעליו בהרחבה בהזדמנות אחרת כך שיהא זה אך טבעי שהקונטרסים מיוחסים אליו.

מהר"ם הלוי. הוא רבינו מאיר ב"ר ברוך הלוי מוינה. ליתר דיוק אין לומר כאן מוינה, שכן הגיע לשם בשנותיו האחרונות. וכך הוא סדר קורותיו¹⁷: בזמן גזירות קח-קט היה בארפורט, ולאחר מכן בפפד"מ, בסביבות השנים קמג-קמה שהה בנירנברג ואח"כ חזר לפפד"מ. רק אחר שנת קנ"ב הגיע לוינה, שם נפטר בשנת קס"ו.

"בדיקת כתבי היד של "גורניש ליבמות" מראה ביתר שאת את חלקו הגדול של הר"ם בחידושים אלה. הר"ם מוסר בשם ריב"י, בשם ר' יעקב מקולמנא, בשם ר' חיים, בשם

7 שם 47 ע"ב.

8 דף ז' ע"א (פעמיים).

9 כת"י הסמינר 854 דף 182 ע"ב.

10 שם 219 ע"ב.

11 ראה: א' ריינר, בין אשכנז לירושלים, שלם ד', הערה 90. ויש להוסיף מה שמביא מהרש"ל בבאורו לטור בשם: "מהרא"א סי' רנא", ובכתבי היד מפורש: "מהרא"א פירנא".

12 שם עמ' 51.

13 ר"ש שפיצר, פסקי רבותינו שבאשכנז, מוריה שנה ח', גליון ב-ג, סיון תשל"ח, עמ' ג'.

13* שו"ת מהר"ם ד"פ סי' תתרכ"א.

14 חלקים מן החיבור המובאים בספרי האחרונים נקווה להו"ל בקרוב ושם ייוחד הדיבור אודותיו.

15 הקינה, ציון אריוך, נדפסה כמה פעמים. ראה למשל: עמודי העבודה, הוספות עמ' 3. יש להעיר, כי השטמ"ק בכתובות מביא מה שהקשה ריב"י בשם הר' אלעזר מערפורט.

16 בעלי התוספות עמ' 759.

17 ראה לפי שעה: ריינר שם עמ' 44-45.

מוריה, שנה שמונה עשרה, גליון ה—ו (רט—רי), ניסן תשנ"ב

הרי"ם ובשם הרא"ף¹⁸. לדברינו שהר"ם הוא מהר"ם הלוי היו רבותיו רבינו ישראל ב"ר יואל זיסלין, רבינו אליעזר פירנא, רבינו חיים¹⁹ ור' יעקב מקולמנא.

הח"ר מנחם. אפשר שהוא רבינו מנחם בר פנחס ממירזבורק מחבר ספר "מעיל צדק" ובעל "נימוקי מהר"ם מירזבורק" שנדפסו בסוף שו"ת מהר"י וייל. המהרש"ל כותב עליו: "אותו חכם הנקרא ר"מ מירזבורק היה מגדולי אושטרייך... והיה בעל הוראה וגדול הדור בזמנו וכו'" עכ"ל. ומהר"י וייל: "מהר"ם ממירזבורק, דירתו היה במדינת זכשן והיה למדן מופלג בדורו. הרבה דינים ופסקים שכתב וקיבץ... וכל מנהג מדינת זכשן אחר אותו ספר... עכ"ל²⁰.

אכן, כאן תארו "החבר" ומן הסתם נערכו תוספות אלו בצעירותו. רבינו מנחם היה תלמידו של מהר"י אופנהיים, שהרביץ תורה בערך בשנים קי-קל לאלף השישי^{20*}, וא"כ היה ר' מנחם בן דורו של מהר"ם הלוי. המהרש"ל מביא בים של שלמה בגיטין²¹: "ובתקון גט שבידי שתיקן מהר"ר ליפמן ע"פ קבלת מהר"ר מנחם ממירזבורג ז"ל וממהר"ר מאיר מביל"א ז"ל". אם הכוונה כאן למהר"ם פולדא הרי עוד ראיה שהיו בני אותו דור. רבינו יום טוב ליפמן, תלמידם, חי ופעל במזרח אשכנז, ישב בפראג עד שנת קע"ג. לפני קע"ז עקר לערפורט ושם נפטר^{21*} בחורף קפ"א²². מהר"ם פולדא ומהר"ם מירזבורק היו אפוא בני הדור שלפניו.

נוסף על אלו מוזכרים בגורניש לפסחים כמה חכמים שאינם ידועים ממקור אחר. בתחילת החידושים ר' משה טורנס²³, "ושמעתי להקשות בשם מוה"ר ווירשקו ז"ל"²⁴. בהמשך כמה פעמים "מצאתי להקשות בשם מהר"ו ז"ל"²⁵ ואולי זהו מוה"ר ווירשקו. "ושארי מוהר"ר מושכי תירץ"²⁶, "הקשה מהרמ"ף... והוא תירץ"²⁷.

לאור כל זאת ניתן לעיין מחדש במסקנה המובאת לעיל אודות זמנם ומקומם של בעלי "תוספות גורניש". כל החכמים המוזכרים בחיבור פעלו במזרח אשכנז, בערפורט או בסביבתה הקרובה, ושם בנו את ישיבותיהם. במידה ידועה ישיבות אלו הקימו עולה של תורה באשכנז שלאחר המוות השחור. שעה שמרכזי התורה בריינס כמעט שנעלמו לגמרי חזרו לגדולתם ישיבות המזרח, שנפגעו פחות מן הפרעות וממילא התאוששותם היתה קלה יותר. חכמים אלו, תלמידי תלמידיהם של מהר"ם מרוטנבורג, רבינו פרץ ורבינו יחזקיה ממגדיבורג, ורבותיהם של גדולי אשכנז, מהר"ל ותרומת הדשן, הם אפוא ממשיכי בעלי התוספות.

18 בעלי התוספות שם. אלא שלדעתו הר"ם הוא ר' מיישטלין או חכם אחר מחוגו.

19 על חכם זה ובמיוחד קשריו עם שני החכמים שהוזכרו לפניו – אי"ה במאמר הבא על "ממשיכי בעלי התוספות".

20 יש"ש חולין פ"ז סי' טז; שו"ת מהר"י וייל סי' קלג. וראה: א. זימר, ר' מנחם ממירזבורק ונימוקיו, סיני עח עמ' עה ואילך. עם החלק מספר "מעיל צדק" העומד לראות אור בקרוב, נאריך בעז"ה בענינו.

20* ע"פ מאמרנו: רבינו יצחק מאופנהיים.

21 פ"ב סי' ה'.

21* י. יובל, חכמים בדורם עמ' 154.

22 ע"פ כת"י וינה שפרסם: י. דינרי, חכמי אשכנז בשלהי יה"ב עמ' 281. מסתבר שהחורף המוזכר שם הוא חורף קפא, ולא חורף קפב שבו אירע "גלגול בני חושים".

23 בכתה"י דף 43 ע"א.

24 45 ע"ב בגליון. שמו מוזכר גם בכת"י ירושלים 8°3401, דף 48: והוקשו בש' הר"ר וירשקו ז"ל לפי התו'.

25 47 ע"ב. וראה גם 54 ע"ב.

26 52 ע"ב.

27 54 ע"ב. וראה גם 48 ע"ב.

מוריה, שנה שמונה עשרה, גליון ה—ו (רט—רי), ניסן תשנ"ב